

***Donde da la vuelta el aire:* reflexions sobre la nacionalització a Espanya¹**

FERNANDO MOLINA

Universidad del País Vasco

MIGUEL CABO

Universidad de Santiago de Compostela

INTRODUCCIÓ

En els anys noranta del segle passat, una branca de la historiografia espanyola es va esqueixar del fèrtil camp de l'estudi de les nacions i els nacionalismes ibèrics, els seus discursos, ideologies i forces polítiques, i va agafar més força de la que mostraven aleshores aquesta mena d'estudis: es tracta de l'anàlisi dels processos de nacionalització, substancialment del referit a la nació espanyola. Aquesta nova branca de la historiografia comprèn territoris del passat inestables, en els quals entremesquen la història cultural amb la social i política, en un magma en què el debat històric està perpètuament amerat de teories i reflexions de les ciències socials, en particular l'antropologia, la sociologia i la ciència política.

En l'expansió d'aquesta nova branca de la historiografia va tenir molt a veure el debat generat per la tesi de la «feble nacionalització», que ràpidament es va constituir en el paradigma predominant entorn de la qüestió de la nació espanyola contemporània. L'èxit d'aquest paradigma rau en dos factors interconnectats. D'una banda, la seva seductora capacitat explicativa d'un ampli temps històric, que permetia integrar no sols les dinàmiques històriques del nacionalisme

¹ Aquest treball, que s'emmarca en el Grupo de Referencia Competitiva de Historia Agraria e Política do Mundo Rural HISTAGRA, es beneficia del debat i l'estudi que han generat els projectes *La nacionalización española en Galicia, 1874-1936* (HAR2010-21882), MICINN, Investigador Principal (IP) Miguel Cabo Villaverde, i *El proceso de nacionalización en el País Vasco contemporáneo (1808-1981). Un análisis desde el giro local (1808-1936)*, (HAR200-03245/HIST), IP Luis Castells.

espanyol com a discurs polític, sinó també les dels altres nacionalismes peninsulars, que eren concebuts, precisament, com una resposta al fracàs integrador del «nacionalisme de la nació espanyola». D'altra banda, la dimensió supranacional que introduïa en l'experiència espanyola, en convertir-la en el resultat de l'acció d'una sèrie d'agents nacionalitzadors estatals semblants als de la resta de països de l'entorn, permetia una comparació entre aquesta experiència i d'altres d'Europa o Amèrica.²

El model arquetípic d'aquest paradigma és la tesi que Eugen Weber va plantejar per a la França de la segona meitat del XIX i principi del XX. Segons aquest historiador, França no hauria culminat el seu esforç nacionalitzador fins a la III República, que constituïria la falca del procés i al mateix temps la prova del seu èxit, l'acceptació dels brutals sacrificis de la guerra del 14. Com que la França del XIX havia estat un model administratiu per a molts altres països, era d'esperar que en estats de formació més recent, o amb administracions públiques menys eficaces, el camí cap a la identitat nacional hagués estat més tortuós. Espanya confirmava aquest prejudici als ulls d'una nova generació de científics socials i historiadors, allà als anys de la transició i els inicis de la democràcia al nostre país, a mitjan dècada dels anys setanta. En aquesta lectura del passat incidia el fet objectiu que, el segle anterior, l'Estat liberal espanyol hagués pres com a model el francès en el camp legislatiu i institucional. Però també hi compta que aquesta primera generació d'historiadors de la democràcia hagués fet seva, per raó de les seves variades influències ideològiques i culturals (tradicció republicana, marxisme), una visió fracassada de la història contemporània d'Espanya que s'ajustava com un guant a qualsevol comparació entre l'experiència espanyola i la francesa o europea.³

És precisament l'escotament d'aquest paradigma, summament integrat en el relat tradicional del passat dels nacionalismes espanyols generat en els anys 70 a 90 del segle XX, el que ha permès el sorgiment d'una historiografia revisionista, completada amb la pròpia revisió feta per il·lustres representants de la generació anterior, d'alguns dels seus plantejaments més negatius i acusadors de l'experiència nacional espanyola. I és en aquest debat més obert i plural on ha fructificat aquesta nova branca de la historiografia, tot i que no té un paradigma alternatiu, però això permet animar una reflexió general molt més completa i complexa sobre la manera en què els espanyols s'han «fet» en aquests dos darrers segles.

² Per a més informació sobre aquesta i altres afirmacions d'aquest treball que no fonamentem en aparat crític, remetem a F. Molina i M. Cabo. «An Inconvenient Nation. Nation-building and National Identity in Spain, 1808-1936: the historiographical debate», a M. Beyen i M. Van Genderachter (eds.). *Nationhood from below. Europe in the long nineteenth century*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. Amb un enfocament més ampli, M. Cabo i F. Molina. «The Long and Winding Road of Nationalization: Eugen Weber's Peasants into Frenchmen in Modern European History (1976-2006)», *European History Quarterly* 39: 2 (2009), p. 264-286.

³ L'impacte del conjunt de l'obra de Weber en la historiografia espanyola, francesa i anglosaxona s'analitza en el monogràfic coordinat per F. Molina a *Historia Social*, 62 (2008), p. 74-146.

PUNT DE PARTIDA: LA «FEBLE NACIONALITZACIÓ»

La tesi sobre França presentada per Eugen Weber al seu llibre *Peasants into Frenchmen* va passar inicialment quasi desapercebuda a Espanya, i de fet l'edició original en anglès de 1976 ni tan sols hi va ser ressenyada, només la traducció al francès del 1983. Fins al principi dels anys 90 ningú va buscar traslladar al cas espanyol els interrogants i el model que hi exposava l'historiador nord-americà d'origen romanès. Fou Borja de Riquer qui donà a conèixer el llibre de Weber a Espanya quan el va prendre com a referència per a la seva tesi de la «feble nacionalització», que ràpidament es va convertir en l'explicació dominant del suposat fracàs de l'Estat a l'hora de —amb permís d'Alejandro Quiroga— *fer espanyols* al segle XIX i primeres dècades del XX.⁴ L'antecedent més immediat d'aquesta tesi, l'havia presentat el politòleg Juan José Linz, que abans de la fi de la dictadura franquista ja certificava que «l'Espanya de parla castellana no va ser capaç, en l'era del nacionalisme, d'assimilar la seva perifèria en el grau en què ho va fer França», com a conseqüència d'una «crisi de penetració» de l'Estat en la societat.⁵ Encara que sigui àmpliament coneguda, cal recordar aquí quines n'eren les claus principals: l'Estat espanyol durant aquest llarg segle XIX no va estar a l'altura a l'hora de nacionalitzar les masses urbanes i, encara menys, les rurals. Aquest fracàs, un de tants, derivaria de diversos factors, el primer dels quals seria l'absència d'una voluntat nacionalitzadora vertadera i mantinguda per part de l'Estat pel predomini de sensibilitats catolicoconservadores que desconfiaven de les implicacions de qualsevol mena de mobilització de masses. Una de les conseqüències serien les reticències a facilitar les condicions per a la participació política de les masses, primer negant el sufragi universal masculí i a partir de 1890 desnaturalitzant-lo mitjançant el clientelisme i el tripijoc de les eleccions.

En segon lloc, la caòtica trajectòria política fins a l'estabilització que va imposar la Restauració canovista, amb continus canvis de govern i de règim i el recurs a la violència, hauria definit la vida política en termes de confrontació i dissens entre bàndols excoients: patriotes contra afrancesats, absolutistes i liberals, liberals i tradicionalistes, liberals moderats i progressistes, i així successivament. Això hauria impossibilitat un mínim consens entre les elits a l'hora de definir el vocabulari, els símbols bàsics (himne, bandera...), la interpretació de la història i, en general, el contingut mateix del patriotisme.

En tercer lloc, la precarietat econòmica de l'Estat, en crisi financera permanent des de la pèrdua de les colònies americanes, explicaria que els instruments nacionalitzadors que havia perfilat Weber per al cas francès —sobretot la tríade

⁴ Tesi exposada, entre d'altres publicacions, a Borja de Riquer. «La débil nacionalización española del siglo XIX», *Historia Social*, 20 (1994), p. 97-114 i *Escolta Espanya. La cuestión catalana en la época liberal*. Madrid: Marcial Pons, 2001.

⁵ J. J. Linz. «Early State-Building and Late Peripheral Nationalisms against the State: the case of Spain», a S. N. Eisenstadt i S. Rokkan. *Building States and Nations*. Los Angeles: Sage, 1973, p. 102.

comunicacions, escola i servei militar— no tinguessin un efecte eficaç. Així, la xarxa escolar presentava múltiples deficiències que derivaven en una taxa d'analfabetisme força elevada —fins el 1910 no es va aconseguir superar la barrera simbòlica del 50% dels adults alfabetitzats—, mentre l'Església mantenia una presència substancial des de la qual difonia el propi currículum d'acord amb les seves prioritats. D'altra banda, el servei militar era impopular i amb un biaix classista molt marcat, les vies de comunicació progressaven lentament i no podien eradicar el localisme dels mars de convivència, i així un llarg etcètera de frustracions i insuficiències.

Finalment, en l'àmbit d'unes relacions exteriors sota el signe d'un pacifisme forçat per la impotència, i no pas fruit de la convicció, Espanya havia ocupat un lloc secundari precisament els anys en què l'expansió colonial diferenciava implícitament els pobles puixants dels decadents, i es veia privada, doncs, dels episodis d'exaltació patriòtica associats a una política exterior agressiva. Entre la guerra del Francès de 1808, acta de naixement del nacionalisme espanyol, i la derrota davant els Estats Units de 1898, l'activitat bèl·lica s'havia expressat quasi exclusivament en esgotadores guerres civils i, per tant, hi havia mancat un dels instruments més efectius per a la popularització de la identitat nacional: la confrontació amb un «altre» de qualitats oposades i amenaçadores. El corollari d'aquesta tesi era que després del *Desastre* de 1898 el fracàs nacionalitzador previ explicava l'enfortiment d'identitats nacionals alternatives: catalana, basca i en menor grau gallega.

La tesi de la feble nacionalització pot ser inserida en una visió pessimista i excepcionalista de la història d'Espanya que es consagra amb el *Desastre* i es prolonga en la mirada al passat del Regeneracionisme i el Republicanisme liberal, en una petja fortament marcada pel trauma de la Guerra Civil i l'experiència d'una dictadura interminable i anacrònica amb l'Europa de l'època. L'Estat s'hauria mostrat, a ulls de tota una generació d'historiadors —aquella que va protagonitzar la transició i ha encapçalat els estrats acadèmics de la universitat de la democràcia— incapaç de dur a terme un procés de nacionalització de les masses reeixit, atès que havia estat incapaç de promoure una efectiva «modernització» de l'Espanya contemporània. Així doncs, el fracàs nacionalitzador era la conseqüència natural dels preceptius *fracassos* en la implantació de la revolució industrial, la revolució liberal o la revolució agrícola. Tots han estat revisats per la historiografia més recent, tant el concepte mateix de *fracàs* com els paràmetres que el defineixen, al mateix temps que s'hi han incorporat els avanços historiogràfics més recents dels països que es prenen de referència en cadascun dels casos. Per posar-ne un exemple, és difícil defensar avui dia el fracàs de la revolució agrícola a Espanya quan els historiadors britànics de forma aclaparadora rebutgen el terme, perquè les transformacions s'hi haurien produït al llarg d'un extens període de temps i serien en gran manera el desenvolupament de tècniques i processos en el marc de l'agricultura orgànica, mentre que incideixen en

el pes de les pervivències, relativitzen l'impacte en la productivitat dels *enclosures* o afirmen que icones com la mecanització i l'ús de fertilitzants inorgànics no es van generalitzar fins al període d'entreguerres.

La tesi de la feble nacionalització es perfila contra un model ideal de nacionalització que indueix a una comparació negativa molt pròpia del relat tradicional del passat generat per la historiografia de l'Espanya contemporània fins als anys 90, fundat en paràmetres emocionals que, recordant un conegut article de Santos Juliá, remetien a l'«anomia, el dolor i el fracàs».⁶ Es tractava d'un model que només funcionava si es girava l'esquena a les revisions historiogràfiques que havien tingut lloc als països amb els quals es comparava Espanya. Salvant les distàncies, el cas no deixa de recordar la teoria del *Sonderweg* elaborada per l'escola de Bielefeld per explicar els dèficits democràtics de l'Alemanya guillermina i la caiguda de la República de Weimar.⁷ L'excepcionalitat alemanya seria determinada per factors com la debilitat de la burgesia, la persistent influència de la mentalitat aristocràtica i militarista en els àmbits de decisió i un llarg etcètera que separarien el cas germànic de la normalitat marcada per la Gran Bretanya i França. Tanmateix, com han assenyalat els seus crítics (els primers, anglosaxons, com David Blackburn i Geoff Eley) en el rerefons batgeva una idealització del procés als dos països que cada cop era més qüestionada per les historiografies respectives, a banda que en tot cas a escala europea els dos serien l'excepció i no la norma, igual que ho era Gran Bretanya per a la revolució agrícola.

En el cas dels defensors del paradigma de la «feble nacionalització» s'invoca el llibre de Weber com a visió ortodoxa i universalment acceptada del procés de nacionalització francès —i, per extensió, europeu— sense incorporar-hi el fèrtil debat i les crítiques a què va donar lloc ja en els anys 70 —més encara en els 80 i els 90—, que van afectar-ne la cronologia, el suport empíric o els fonaments teòrics implícits lligats a la teoria de la modernització.

En tot cas, aquesta tesi va continuar essent la interpretació dominant al llarg dels anys 90 i va tenir com a colofó l'obra de José Álvarez Junco *Mater Dolorosa*. Junco assumeix aquest marc explicatiu i insisteix en el fet que, a més de les dificultats materials per construir espanyols, hi hauria pesat decisivament la falta de voluntat de fer-ho des dels cercles governants, atès el predomini de versions ultraconservadores i catòliques del liberalisme, poc o gens interessades en la mobilització de la ciutadania i la socialització de la política. Junco també és molt conscient, i així ho explicita, que el seu enfocament era limitat per tal com era «madrileny» i vertical, i que hi mancaven totalment tant la perspectiva des de

⁶ F. Archilés. «Narrar la nació fracasada. Narrativas del fracaso e historiografía española contemporánea», a E. Nicolás i C. González (eds.). *Mundos de ayer*. Múrcia: Universidad de Murcia, 2009, p. 217-248.

⁷ Comparació que també suggereixen S. Calatayud, J. Millán i M. C. Romeo a «El Estado en la configuración de la España contemporánea», a *Estado y periferias en la España del siglo XIX*. València: PUV, 2009, p. 23.

baix —la dels grups populars urbans i rurals— com la perifèrica regional.⁸ Certament, la tesi de la feble nacionalització no havia sorgit com a deducció d'estudis de base previs sinó que s'havia proposat com a marc explicatiu general en un autèntic buit historiogràfic sobre el tema, de manera que el contrast amb l'heterogènia realitat d'un país tan complex com l'espanyol aniria primer afegint-hi matisos i a partir d'un moment qüestionant-la per complet.

PANORAMA HISTORIOGRÀFIC RECENT: MÉS ENLLÀ DE LA «FEBLE NACIONALITZACIÓ»

La feble nacionalització com a *gran relat historiogràfic* va començar a ser qüestionada a partir de la proliferació de treballs, bé a escala geogràfica més reduïda —i perifèrica respecte de l'al·ludida perspectiva «madrilenya»—, o bé sectorials —sobre l'exèrcit, l'Església, l'escola, etc. Generalment compten amb un sòlid suport empíric i documental, i el plantejament mateix hi facilita la incorporació, encara que sigui només parcial, de l'enfocament *des de baix* i una aproximació al punt de vista dels receptors dels esforços nacionalitzadors que tan magres resultats havien donat.

Ens permetrem simplificar les crítiques i alternatives agrupant-les en quatre grans apartats: *a)* la revaloració de l'element regionalista i localista, *b)* la reconsideració de l'impacte de les vies de nacionalització clàssiques, *c)* la valoració de formes de nacionalització no dependents de l'Estat i *d)* les crítiques de tipus conceptual.

Pel que fa a la primera qüestió, s'ha pogut estendre a les tesis de la feble nacionalització la crítica que historiadors com Anne M. Thiesse o James R. Lehning van fer a Weber, als anys 90, per la seva concepció de la pluralitat d'identitats com a suma-zero, és a dir, que com més s'enfortís la identitat nacional d'Estat més s'hi debilitarien la regional, provincial o local. Al contrari, cada cop s'imposa l'evidència que les identitats regionals i locals, igual d'inventades i recents que la nacional, es van construir paral·lelament a aquesta, amb l'efecte últim d'enfortir-la i de facilitar-ne la integració en l'esfera afectiva dels individus proporcionant-los-hi elements més pròxims i familiars.⁹ Caldria parlar doncs d'identitats complementàries, en les quals tenen un paper fonamental les elits intel·lectuals que elaboren un «llenguatge del doble (o múltiple) patriotisme», que combina repertoris simbòlics i mitològics que adapten la cultura nacional, inventada pel nacionalisme liberal i romàntic de mitjan segle, a la local, provincial o regional. Per fer-ho, es va haver de superar la inèrcia teleològica de considerar els regionalismes com una mera fase o etapa en el camí natural de creació d'una identitat nacional diferent de l'espanyola, fixada per la historiografia clàssica dels na-

⁸ J. Álvarez Junco. *Mater Dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*. Madrid: Taurus, 2001. El diàleg amb els seus crítics a «Memoria e identidades nacionales», a J. Beramendi, M. J. Baz (eds.). *Identidades y memoria imaginada*, Valencia, PUV, 2008, p. 181-200. En una línia semblant, J. Beramendi. «Identidad nacional e identidad regional en España entre la guerra del francés y la guerra civil», a Antonio Morales Moya (ed.). *Los 98 Ibéricos y el mar*, vol. III. Salamanca: Sociedad Estatal Lisboa 98, 1998, p. 187-216.

cionalismes que s'assentava, als anys 70 i 80, a la universitat espanyola. El regionalisme, doncs, adquireix un nou sentit en si mateix, no com un pretès «prenacionalisme» perifèric, i se subratlla com és d'anacrònic i descaminat analitzar-lo únicament en funció que del seu tronc comú en alguns casos, i sols en alguns, se'n separessin branques que van acabar donant lloc a un nacionalisme alternatiu. En aquest sentit, la historiografia espanyola es col·loca en sintonia amb investigacions recents en altres països, tant d'estructura federal com centralista, que re-situen la dicotomia regió/nació en termes no excloents sinó complementaris.¹⁰

En segon lloc, diverses monografies han mostrat que el diagnòstic clàssic de la «feblesa nacionalitzadora» era excessivament pessimista a l'hora de jutjar institucions com ara l'Església. Aquesta era concebuda com una força contrària a la difusió de la identitat nacional per tal com no podia digerir la cultura liberal i dedicava la seva considerable presència en l'àmbit educatiu a formar bons catòlics abans que no bons patriotes. No obstant això, estudis recents sobre el País Basc indiquen que encara que la seva definició d'espanyolitat diferís de la predominant en les elits polítiques de l'Estat liberal, l'Església va servir com una via important de nacionalització popular, igual que formacions polítiques catòliques antisistema, com ara el carlisme, al compàs de la incorporació de les masses a la vida política.¹¹ Així mateix, algunes de les campanyes bèl·liques a l'estranger sembla que han tingut molt més ressò popular del que se suposava perquè han estat comparades amb les de les grans potències europees.¹² Fins i tot les mateixes guerres civils del segle XIX van tenir també un impacte nacionalitzador en la població al compàs d'intenses mobilitzacions patriòtiques, encara que es tractés d'una *nacionalització conflictiva*.¹³

En tercer lloc, la tesi de la feble nacionalització n'atribuïa a l'Estat la respon-

⁹ X. M. Núñez. «The Region as Essence of the Fatherland: Regionalist Variants of Spanish Nationalism (1840-1936)», *European History Quarterly*, 31 :4 (2001), p.483-518; el mateix autor ha editat el dossier *La construcción de la identidad regional en Europa y España (siglos XIX y XX)*, *Ayer*, 64 (2006); J. M. Fradera: *Cultura nacional en una societat dividida. Patriotisme i cultura a Catalunya*. Barcelona: Curial, 1992]; F. Archilés, M. Martí. «Ethnicity, Region and Nation: Valencian identity and the Spanish nation-state», *Ethnic and Racial Studies*, 24: 5 (2001), p. 779-797.

¹⁰ A. Confino. *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871-1918*. Chapel Hill: Univ. of NC Press, 1997; S. Weichlein. *Nation und Region. Integrationsprozesse im Bismarckreich*. Düsseldorf: Droste, 2004; A. M. Thiesse. *Ils apprennaient la France. L'exaltation des régions dans le discours patriotique*. París: Maison des sciences de l'homme, 1997; S. Cavazza. *Piccole patrie. Feste popolari tra regione e nazione durante il fascismo*. Bologna: Il Mulino, 2003.

¹¹ M. Ostolaza. «La nación española en el País Vasco, 1857-1931: el papel de la escuela», a L. Castells et al. (eds.). *El País Vasco y España: Identidades, nacionalismos y Estado (siglos XIX y XX)*. Bilbao: UPV, 2007, p.163-184; A. Delgado. *La otra Bizkaia. Política en un entorno rural durante la Restauración 1890-1923*. Bilbao: UPV, 2008.

¹² M. Rodrigo. «Cataluña y el colonialismo español (1868-1899)», a S. Calatayud et al. (eds.). *Estado y periferias...*, cit., p. 315-354.

¹³ F. Molina. *La tierra del martirio español. El País Vasco y España en el siglo del nacionalismo*. Madrid: CEPC, 2005. Un enfocament que també s'ha proposat per a la Guerra Civil a X. M. Núñez. *¡Fuera el invasor! Nacionalismos y movilización bélica durante la guerra civil española (1936-1939)*. Madrid: Marcial Pons, 2006.

sabilitat quasi exclusiva, en termes encara més marcats que el mateix Weber, que reservava extensos capítols a la premsa o la música popular. En canvi, s'ha mostrat que la identitat nacional també es va anar conformant a través de vies informals al marge de l'Estat, com ara les formes artístiques, esportives i d'oci (còmbia, toros, sarsuela, literatura popular o esports de masses ja en el segle XX), així com de les múltiples capçaleres de premsa local que proliferaven des del final del XIX gràcies als avanços en l'alfabetització i les variades formes d'associacionisme (obrer, agrari, religiós...). Tots aquests canals posaven a l'individu en contacte amb la realitat nacional. De fet, es pot afirmar, com s'ha fet per al cas italià, que fins i tot els moviments associatius impulsats per forces antisistema tenien com a efecte secundari no conscientment buscat el reforçament de la identitat nacional entre les classes populars. Per exemple, la subcultura política socialista professava un ideal internacionalista i propugnava una transformació radical de la societat. No obstant això, la seva organització calcava la territorial de l'Estat, fomentava la solidaritat i l'acció conjunta amb treballadors de les altres regions espanyoles, enfrontava constantment els seus afiliats amb problemàtiques a escala estatal, educava en el cànon patriòtic literari i historiogràfic fixat en el segle XIX als seus locals i espais de sociabilitat, i es mostrava generalment hostil o com a màxim indiferent davant els particularismes culturals i lingüístics. Finalment, fins i tot els desplaçaments interns de població o el moviment migratori a Amèrica van afavorir fenòmens d'agrupació comunitària que van reproduir espontàniament l'esquema de les identitats complementàries. Paradoxalment, molts gallecs, canaris o asturians van començar a contemplar-se a si mateixos com a espanyols a molts milers de quilòmetres de la Península, sota la mirada de les societats d'acollida i condicionats per la necessitat d'emparar-se, per raons pràctiques i sentimentals, sota el paraigua organitzatiu dels seus compatriotes.

Finalment, la feble nacionalització ha estat criticada des del punt de vista conceptual pel seu caràcter unidireccional descendent: l'Estat i les elits porten la bona nova de la nació a uns individus el paper dels quals es redueix a acceptar-la o aferrar-se als seus marcs mentals *premoderns*.¹⁴ Un rol passiu que, en l'àmbit de la història rural —del qual, no ho oblidem, va sortir la proposta d'Eugen Weber—, no casa en absolut amb les línies historiogràfiques predominants de les darreres dues dècades, conseqüència un cop més de l'escassa atenció que s'hi ha posat des de la història política.¹⁵ Així mateix, s'ha subratllat que la categoria «nació» no és estàtica en el temps i està sotmesa a interpretacions en funció de variables socials i ideològiques, com també a un procés de *negociació* —manllevem el terme de James Lehning— permanent que afectaria fins i tot obrers i llauradors a través, per exemple, dels seus marcs associatius, en especial a partir del *boom* posterior a la llei d'associacions de 1887.

L'abandó de l'aproximació vertical ha permès introduir en el debat de la nacionalització factors fins ara oblidats o menyspreats, com el mateix conflicte religiós i la tensió entre el projecte polític catòlic i el liberal-laicista. Aquesta

confrontació, en tant que autèntica «guerra cultural», va condicionar bona part de l'escenari polític que, entre la crisi del 98 i la Guerra Civil, va emmarcar la conversió dels espanyols en «nacionals» d'una nació o altra. I, més encara, va arribar a prefigurar el conflicte nacionalista que es va ventilar els anys 1936 i 1939, així com el projecte d'homogeneïtzació nacional que el «Nou Estat» franquista va posar en marxa, en el qual no va faltar l'extrem liquidacionista (*genocida?*) inclòs en altres experiments contemporanis de nacionalització totalitària, com era el cas feixista o el nacionalsocialista.¹⁶

Perquè l'experiència franquista no deixa de ser el resultat final —en el seu vessant totalitari— d'una intensificació dels mecanismes nacionalitzadors durant el regnat d'Alfons XIII, que, com demostren els treballs recents de Javier Moreno Luzón, es va beneficiar dels avanços en la socialització política, l'alfabetització o la generalització de noves formes associatives, com també de la disposició d'un ampli repertori commemoratiu i mobilitzador. El primer esforç sistemàtic i coordinat de nacionalització estatal que culminaria aquest procés fou promogut per la dictadura de Primo de Rivera, des d'una concepció restrictiva de la identitat de signe confessional i antiliberal.¹⁷ Aquesta concepció seria represa pel franquisme amb ànim liquidacionista, aprofitant l'oportunitat política oberta per la Guerra Civil.

CAP A UN NOU PARADIGMA?

En termes gramscians ens trobem historiogràficament davant una de les conjuntures en què el que és vell mor i el novell no acaba de nàixer o, per expressar-ho en els termes més poètics de Gonzalo Torrente Ballester, en un dels moments en què «*da la vuelta el aire*». La tesi de la feble nacionalització ha estat sotmesa a crítiques fonamentades, però tampoc es tracta d'arrasar amb fúria iconoclasta un paradigma per construir-ne un altre sobre les ruïnes. La feble nacionalització va ser el resultat d'una síntesi interpretativa dotada d'unes conclusions i un esquema brillants, però que no estaven suficientment abonats per estudis sobre un tema que fins aleshores havia despertat poc interès en la historiografia espanyola. Doncs bé, amb les propostes revisionistes sorgides en aquests darrers deu

¹⁴ F. Archilés. «¿Experiencias de nación? Nacionalización e identidades en la España restauracionista (1898–c.1920)», a J. Moreno (ed.). *Construir España. Nacionalismo español y procesos de nacionalización*. Madrid: CEPC, 2007, p. 127–151.

¹⁵ Una actualització recent a T. Ortega, F. Cobo (eds.). *La España rural. Siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*. Granada: Comares, 2011.

¹⁶ Ens fem ressò d'investigacions pioneres en curs de Joseba Louzao sobre la dinàmica de conflicte religiós que va animar el debat nacional en l'Espanya de la primera meitat del XIX, o d'Antonio Míguez sobre la política genocida del nou Estat franquista envers la comunitat nacional republicana.

¹⁷ A. Quiroga. *Haciendo españoles. La nacionalización de las masas en la Dictadura de Primo de Rivera*. Madrid: CEPC, 2008.

anys s'esdevé justament al contrari: s'han anat acumulant treballs locals i sectorials remarcables que, no obstant, no han donat lloc a una síntesi de conjunt que es contraposi a la prèvia.¹⁸

Un dels aspectes menys discutibles és el de les mancances de l'acció estatal com a instrument de «la comunicació social de la nació».¹⁹ Es pot certificar, però, la superació de qualsevol interès per ampliar-les fins al punt de prejudicar, basant-se en aquestes mateixes mancances, el conjunt del procés nacionalitzador. No debades ara ja coneixem (o tenim l'oportunitat de conèixer) que a Europa moltes nacions es van fer sense la necessitat d'un estat que impulsés la seva construcció com a identitat col·lectiva. Les potencialitats que mostren experiències històriques com la irlandesa, la txeca o la polonesa a l'hora de comprendre les accions nacionalitzadores de nacionalismes sense estat no són menors que la comprensió que faciliten aquells nacionalismes que, per molt que comptessin amb un referent estatal, no tenien perquè identificar-se amb la seva cultura política, com ara el tradicionalisme catòlic i, en determinades etapes, el mateix republicanisme liberal (curiosament, dos nacionalismes que en moments històrics successius van ocupar l'Estat i van encapçalar projectes nacionals alternatius)...

El paradigma de la feble nacionalització ha tingut l'avantatge, en assumir una esquema vertical, de tenir més coherència i més abast explicatiu, ja que en matèria de nació s'ha acabat per saber més dels agents institucionals que la «fabriquen» que no de com s'hi produeix la identificació de l'individu. Disposa, a més, d'una gran capacitat de seducció en el gremi, per tal com incideix en la potencialitat (o insuficiència) interventora dels estats i les administracions públiques en la manera en què els individus es doten d'identificacions col·lectives. L'èxit que ha assolit la tesi de Michael Billig sobre el «nacionalisme banal», motiu recurrent en l'actualitat en qualsevol anàlisi de la nacionalització passada o present, té molt a veure amb aquesta capacitat seductora. I és que la tesi de Billig no deixa de ser una readequació a plans psicosocials de la clàssica visió centralista i vertical generada per les teories de la modernització i recuperada pels defensors de la feble nacionalització.²⁰

Per recapitular, només quan se sumin totes les visions revisionistes i se'n sintetitzin les aportacions es podrà articular una tesi alternativa a la de la feble nacionalització que proposi una visió que insisteixi en la complementarietat entre els canals de nacionalització originats en la societat civil i els impulsats des de

¹⁸ El que més s'hi aproxima són les propostes, a partir del cas valencià, de F. Archilés i M. Martí. «Un país tan extraño como cualquier otro: la construcción de la identidad nacional española contemporánea», a M. Cruz Romeo, I. Saz (eds.). *El siglo XX. Historiografía e historia*. Universitat de València, 2002, p. 245-278.

¹⁹ Com certifica la síntesi de Calatayud, Millán i Romeo que hem citat, especialment a les p. 119-129.

²⁰ F. Molina. «El historiador ante el *homo nationalis*. Reflexiones sobre biografía e identidad nacional, 1960-2010», ponència presentada al congrés *Le singulier et le collectif à l'épreuve de la biographie*, Collège d'Espagne, febrer de 2010, pendent de publicació.

l'Estat i, per tant, en la pluralitat d'agents de nacionalització i la seva multidireccionalitat (de dalt a baix, de baix a dalt, horitzontal, etc.). Aquesta tesi també haurà d'insistir en la flexibilitat que requereixen les eines conceptuals i metodològiques relatives al fenomen nacional i, molt especialment, en la necessitat d'incorporar noves fonts que permetin abocar-nos a aquest altre pol del procés nacionalitzador, l'individu que en l'època contemporània ha incorporat la nació en la seva identitat personal de forma plural i, de vegades, obertament heterodoxa respecte del cànon nacionalista.²¹

I és que, com ha mostrat la societat espanyola del tardofranquisme i la transició, l'efectivitat amb què la identitat de la nació és assimilada per la ciutadania no sols depèn de la capacitat d'un Estat o poder públic de convertir-la en un referent trivial. Depèn, molt més, de la voluntat dels individus d'apropriar-se-la o reformular-la, seduïts pel relat d'identitat que transmet, delerosos d'emprar-la per dotar de sentit col·lectiu les seves vides.²²

En definitiva, el futur de la investigació sobre el procés de nacionalització a Espanya passa, sens dubte, per ampliar la base empírica sobre la qual es construeix el debat. Encara són necessàries moltes més cartes d'emigrants i soldats, biografies i autobiografies d'individus de tots els estrats socials, anàlisis de formes de literatura popular i de cançoners i improvisacions poètiques populars, d'iconografia popular i de la premsa local allunyada de les grans capçaleres, on puguem esbrinar quins significats concrets assumien els espanyols de conceptes abstractes com «pàtria» o «nació».²³ Així mateix, aquest joc de les identitats s'haurà de rastrejar en conjuntures dramàtiques, com ara crisis bèl·liques o socials. I no podrà perdre de vista, almenys per al segle XIX, la seva dimensió atlàntica en una Espanya que no finalitzava a les Canàries, sinó al Carib i les Filipines, i en les nodrides societats d'emigrants repartides per tot Amèrica Llatina.

Resulta imprescindible, finalment, que aquesta investigació busqui una confrontació permanent amb les altres historiografies europees, no sols per aplicar-hi conceptes i debats externs sinó perquè la polèmica historiogràfica sobre la nacionalització a Espanya està imbricada en una altra de molt més àmplia, val a dir, fins a quin punt Espanya és un país «normal» o «anòmal». Per això, única-

²¹ X. M. Núñez Seixas, F. Molina (eds.). *Los heterodoxos de la patria. Biografías de nacionalistas atípicos en la España del siglo XX*. Granada: Comares, 2011.

²² Sobre aquesta base es podria parlar d'un fracàs nacionalitzador del règim franquista, almenys un cop que, a partir de la dècada de 1960, els seus esforços per trivialitzar una idea nacionalcatòlica d'Espanya mitjançant polítiques d'identitat (força estatalistes i que afectaven àmpliament la cultura popular) mancaven d'empatia amb la societat espanyola transformada pel canvi social. Contestem així, anticipant-nos al que demostrí el treball empíric, la pregunta sobre el tema plantejada per Xose Manoel Núñez. «De impuras naciones: historiografía reciente y cuestión nacional en España», *Alcores*, núm. 4 (2007), p. 227.

²³ En aquesta línia s'avancen diversos grups d'investigació a J. Moreno (ed.). *Construir España: nacionalismo español y procesos de nacionalización*. Madrid: CEPC, 2007 i a M. Esteban, M. D. de la Calle (eds.). *Los procesos de nacionalización en la España Contemporánea*. Universidad de Salamanca, 2011.

ment el diàleg amb les altres tradicions continentals permetrà anar més enllà de la tòpica i ritual cita a peu de pàgina d'Eugen Weber, Georg L. Mosse o, més recentment, Michael Billig, per submergir-se en el fèrtil diàleg internacional entorn dels processos de nacionalització en el món contemporani.²⁴

²⁴ S. Stewart-Steinberg (*The Pinocchio Effect. On Making Italians, 1860-1920*. Chicago: University of Chicago Press, 2007) mostra que la historiografia espanyola no està sola, sinó que hi ha moltes historiografies de la nacionalització que tracten de comprendre les suposades «anomalies» de la trajectòria nacional pròpia.